

Fethullah Mojtebayi

MEĐURELIGIJSKI DIJALOG¹

Šta je dijalog? Šta su religije? Pitanje dijaloga nije nešto što pripada samo ovom vremenu. Danas je ovo pitanje možda osjetljivije, danas je ono od vitalnog značaja u međunarodnim okvirima, na njemu se više insistira i više se na njega poziva, tako da ono već postaje znanstvena tema i mislim da će se uskoro razmatrati kao jedna sveučilišna tematika. Ali, kao što sam rekao, to nije nikakvo novovjeko pitanje. Vi ste studenti, bavili ste se filozofijom i znate da je Sokratov metod bio upravo dijalog, odnosno razgovor, tako da se nastanak dijaloga veže za Sokratovo doba. Sokrat je govorio: "Ja istine izvodim iz tmine na svijetlo baš kako se i dijete rađa." Srećete li kod Platona isti ovaj Sokratov način, shvatate da se zbilja radi o metodi. Tu su pitanja i odgovori, a potom zaključci, baš kao što biljka raste iz zemlje i postepeno se ukaže i urodi plodom. Ustvari, metod dijaloga stariji je od Sokrata. Možete opaziti da je i u drevnoj Indiji, prije Sokratovog vremena, u šestom i sedmom stoljeću prije Krista, postojao dijaloški metod. Onaj ko bi iznosio neki stav kaže: "Ako me upitate ovo, reći ću vam ovo..." Ili: "Ako kažem ovo, moguće da mi prigovorite to i to..." Radi se o tome da su i ondje stavove iznosili i obrazlagali u formi dijaloga, onaj ko ih iznosi razmotrio bi sva moguća pitanja i prigovore, pa bi pripremio svoje odgovore e kako bi iznio istinu na vidjelo. Jedan od najboljih

---

¹ Gornji tekst predstavlja obraćanje dr. Fethullaha Mojtebayia, profesora komparativne religije na Teheranskom univerzitetu, na međunarodnom skupu o dijalogu religija održanom u oktobru 2005. godine u Teheranu.

primjera dijaloga u tom dijelu svijeta, dakle u Indiji, jeste poznata Milindina knjiga pitanja, pod naslovom *Milinda Panha*, u kojoj je predstavljena rasprava grčkog vladara iz helenističkog perioda i jednog budističkog mudraca po imenu Tagesna. Milinda pita, a Sagenda pruža odgovore. Tu vidite da se razgovor između Tageste i grčkog vladara odvija upravo po principu Sokratovog dijaloga. Osvrnete li se na historiju naroda, vidjet ćete da je između različitih naroda oduvijek postojao dijalog. Nekad se radilo o dijalogu između dvije škole, a nekad o dijalogu između dvije kulture. Pogledate li Herodotovu *Historiju*, vidjet ćete da je u njoj mnogo stvari za koje je izvjesno da su plod dijaloga koji su se odvijali između učenjaka i putnika, grčkih i egipatskih ili grčkih i perzijskih. Jedan od glavnih izvora za historiju Irana iz tog vremena je upravo ova Herodotova knjiga koja je rezultat dijaloga i kulturne razmjene naroda Istoka i Grka. Takav dijalog bio je stalan. Vi znate da, kad je jedan od grčkih vladara krenuo pokoriti Perziju, jedan od poznatih grčkih filozofa, Plotin, odlučio je da krene s njim i izuči iransku filozofiju. Stigao je s tom vojskom u Perziju i zadržao se, izgleda, ovdje dvije-tri godine. Iz njegovih kasnijih djela jasno je da je bio ovdje, da je vodio dijaloge, vidi se utjecaj onog što je ovdje čuo, pa se čak i dotiče nekih iranskih filozofa. Dakle, dijalog u izvjesnom smislu postoji odvajkada do danas. Katkad se radilo samo o razmjeni informacija, kao što je uglavnom slučaj kod Herodota ili kod Plutarha. Dakle, oni bi dolazili, razgovarali, istraživali i prenosili bi informacije u svoju kulturu. Ponekad bi pisali neobjektivno i veoma kritički, i to ne baš rijetko. Dalo bi se navesti mnogo takvih primjera. Za cijeli sasanidski period kršćani koji su iz misionarskih razloga pohodili Iran pisali su djela o Iranu, a ta djela rezultat su svojevrsnog dijaloga koga su vodili sa iranskim misliocima. Naravno, pisali su kritike na vjerski nauk Perzijanaca. No, i to je, ipak, bila određena vrsta dijaloga. Iako, postojali su, kod nas Iranaca, i određeni vidovi pozitivnog dijaloga koji su za cilj imali međusobno razumijevanje. Kasnije, bude li nam vrijeme dopuštalo, pokušat ću kazati ponešto i o tome šta je, ustvari, razumijevanje. Nigdje drugo u to vrijeme ne srećete dijalog čiji je cilj razumijevanje. To vidite samo među iranskim muslimanskim gnosticima. Štaviše, vidite to i kod iranskih putopisaca. Jedan divan primjer za to je *Knjiga o Indiji* Ebu Rejhana Birunija.

Čitajući *Knjigu o Indiji*, nigdje u njoj nećete naići niti na trag omalovažavanja i potcjenjivanja drugoga ili na mržnju prema drugačijem. Autor je jednostavno htio sagledati istinu, prepoznati je i prenijeti je nama. U ona vremena nije bilo lahko otputovati u Indiju, ali čovjek poput Ebu Rejhana Birunija odlazi

u Indiju tada, u vrijeme krvavih pohoda sultana Mahmuda, u doba stravičnih krvoprolića između muslimana i Indijaca, ostaje ondje i piše istraživačku knjigu o Indiji. Ova knjiga je i danas u izvjesnom smislu primjer naučnog i istraživačkog djela, i danas se iz naučnog stila kojim je pisana može dosta naučiti. Prije nekoliko godina sam na jednom kongresu o ličnosti i djelu Ebu Rejhana Birunija podnio rad pod naslovom "Ebu Rejhan Biruni i Indija". Ukoliko je neko zainteresiran, može potražiti zbirku referata sa tog skupa. Zbirka sadrži sve tekstove sa kongresa održanog u povodu hiljadu godina od rođenja Ebu Rejhana Birunuja i štampalo ju je Ministarstvo kulture i umjetnosti. Ti tekstovi mogli bi biti zanimljivi onima koji žele saznati više o Biruniju, ali i onima koji se bave komparativnim religijama.

Drugi primjer ovog o čemu govorimo su iranski muslimanski gnostici. Vi znate da je stav naših gnostika kako "nema mjesta lišenog prisutnosti Tajne Božije". Svako srce može biti ogledalo, mjesto manifestacije, mjesto ukazanja Zbilje. Na to je mnogo puta ukazano u djelima naših gnostika. Na nekoliko mjesta u svojim stihovima Ibn Arebi se dotiče toga, o tome govori i u *Futuhatu*. Srest ćete to i u onoj prekrasnoj kasidi Hatifa Isfahanija, i kod Sadija i kod Hafiza, naročito u Rumijevoj *Mesneviji*. Ona priča o slonu zatvorenom u mračnu prostoriju, ona pripovijest o ljudima koji grožđe imenuju svaki na svome jeziku, jasni su ukazi na ovu stvar. Ovo zadivljujuće poimanje možemo sresti samo u Iranu, samo kod iranskih gnostika i učenjaka, ili kod onih mislilaca koji su bili pod neospornim utjecajem iranske gnostičke misli. Uzmimo kao primjer Muhammeda Darašekuha Hindija, Iranca, odnosno Mongola. Darašekuh je bio sin Šaha Džahana, jedan od unuka Akbar-šaha. U svakom slučaju, odrastao je u okrilju iranske kulture. Darašekuh je cijeli život utrošio na uspostavu dijaloga i međusobnog razumijevanja između muslimana i Indijaca. Naredio je da se na perzijski prevede 25 *Upanišada*, sam je na perzijski preveo mnoga indijska vjerska i filozofska djela. I naći ćete još mnogo sličnih primjera s prostora Irana ili među ljudima privrženim iranskoj kulturi. Naveo sam samo jedan primjer kako bi bilo jasnije o čemu, ustvari, govorim. Ali, ne bih ovim dalje zadržavao pažnju prisutnih prijatelja.

No, što se dijaloga tiče, ovo što smo dosad govorili je kratak osvrt na historiju dijaloga. Šta, međutim, uopće znači dijalog? Čemu dijalog? Uzmemo li historiju dijaloga, koja u našem smislu počinje sa Sokratom, vidjet ćemo da je cilj dijaloga razumijevanje, odnosno pojašnjavanje. Čak i oni koji su kritikovali smatrali su da su razumjeli, pa sada kritikuju i opovrgavaju. Ako dijalog ne

služi razumijevanju, to onda i nije dijalog. Dvojica ljudi vode dijalog kako bi shvatili jedan drugoga. Nužno je da dijalog vodi tom cilju. Ako dijalog neće uroditi razumijevanjem, ako će to biti samo besmisleni razgovor, presipanje iz šupljeg u prazno, ili ako će čak izroditi neprijateljstvo, onda je bolje da se dijalog uopće ne desi. Dijalog je koristan onda kad za rezultat ima razumijevanje, onda kad dva čovjeka dobro shvate jedan drugoga i time nestane razloga za neprijateljstvo. Uvjet za dijalog jeste da je od početka jasan njegov cilj, a cilj je međusobno razumijevanje. No, i za razumijevanje postoje preduvjeti. Bilo da se radi o dijalogu među kulturama, dijalogu među religijama ili dijalogu između dvojice ljudi. I za to postoji nekoliko preduvjeta. Jedan poznati sociolog religije Joakim Vah, Nijemac koji je za Drugog svjetskog rata izbjegao u SAD, autor nekoliko zapaženih knjiga, neko vrijeme i profesor na Columbiji, u svojoj knjizi *Comparative Studies in Religion* raspravlja o dijalogu. I on kaže da dijalog mora biti usmjeren ka razumijevanju, a za razumijevanje postoje četiri uvjeta bez kojih dijalog nije ostvariv.

Prvi uvjet je posve shvatljiv - mora postojati zajednički jezik. Ljudi, dakle, moraju moći razumijeti riječi jedni drugih. Ja moram shvatati šta drugi govori, a drugi mora shvatati ono što ja kažem. Jezik je sredstvo za prijenos misli, ideja, osjećanja i predodžbi. Dakle, kao prvo, mora postojati zajednički jezik. Mora se shvatati jezik drugoga, izraze koje koristi. Jezik je, uostalom, izraz čovjekovog unutarnjeg svijeta.

Drugi uvjet je postojanje tolerantnog pristupa. Dakle, želite li se unaprijed s nekim posvađati, razumjeti se, sigurno, nećete. Ne smije, dakle, biti predrasuda i nepovjerenja. Ne bude li početne tolerancije, ne može se niti stići do cilja. Ustvari, desit će se suprotno od željenog. Ja ću nastojati pronaći nedostatke drugoga, on će tražiti moje nedostatke, i sve će se svesti na to.

Treći uvjet jeste postojanje zajedničkog iskustva. Dakle, želite li razgovarati s nekim o njegovoj vjeri, njegovim religijskim shvatanjima i stavovima, i sami morate posjedovati određeno vjersko iskustvo. Onaj ko ne posjeduje religijsko iskustvo ne može razgovarati s drugim o vjeri, jer će tad polaziti s preduvjeranjem da je moja religioznost plod mašte, da se radi o nečemu što pripada mitologiji. Nužno je da postoji zajednički stav o vjeri u Boga, da oba učesnika u razgovoru posjeduju vjersko iskustvo. Dijalog između vjernika i potpunog materijaliste, odnosno ateiste, ne vodi nikamo. Svi smo se, vjerujem, nekad u to osvjedočili. Jednostavno, ne možete objasniti šta je slatko nekome ko nikad nije okusio ništa slatko, ko ne posjeduje isustvo slasti. Kako definirati slast? Slast ćete opisati

tako što ćete reći da je nešto poput meda, poput grožđa, nalik hurmi i slično, a to možete reći onome ko je već kušao pobrojane stvari, nekom ko posjeduje iskustvo. Ovo je naročito važno onda kad se radi o osjetljivim temama.

Četvrti uvjet tiče se volje, odnosno namjere. Dakle, vaša namjera mora biti isključivo razumijevanje, odnosno objašnjavanje. Dakle, morate željeti shvatiti ono što vam drugi govori i morate moći istim jezikom i na temelju zajedničkog iskustva reći ono što želite prenijeti. Tek tada se može ostvariti istinski dijalog.

Bez jednog od ovih preduvjeta stvarni dijalog neće biti moguć ili će dovesti do neželjenog rezultata. Nužno je, znači, da postoji zajednički jezik, da postoji tolerancija, da postoji zajedničko iskustvo i da postoji dobra volja. Moja namjera ne smije biti da porazim drugoga, jer onog trenutka kad se kod mene ili kod njega javi želja da suprotna strana bude pobijeđena, ponižena, da se naglase nedostaci drugoga, tad čitav dijalog pada u vodu.

Kazali smo da dijalog nije nešto što je otkriće našeg vremena. Koliko nam je poznato, postojao je u Indiji i staroj Grčkoj šest ili sedam stoljeća prije Krista. Najbolji primjer za to su Sokratovi dijalozi. I taj proces nastavio se sve do naših dana. Danas je opet Iran zemlja koja pokušava dijalogu dati mjesto jednog društvenog pokreta na svjetskoj sceni. Ako svijet danas ne prihvati dijalog ili ga zanemari, sutra će ga sigurno morati prihvatiti. Svijet je danas, kako se to voli reći, globalno selo. Ne možete živjeti u selu a ne poznavati jezik svojih susjeda. Dijalog je danas obaveza svih naroda i o nju se niko ne smije oglušiti. Svijet je danas takav da su svi ovisni jedni o drugima, niko ne može reći da ga se apsolutno ne tiče neka zemlja, neki narod, neki socijalni ili ekonomski pokret u svijetu. Jer, za dva dana, za dvije ili za dvadeset godina vidjet ćemo da se određeno dešavanje u svijetu ticalo svih nas i da je duboko utjecalo na cijeli svijet. Dijalog je, u svakom slučaju, historijska nužnost savremenog svijeta i moramo ga razmatrati na jedan akademski način kao pitanje međusobnog razumijevanja različitih kultura i naroda.

Neću vam oduzimati više vremena na obrazlaganje uvodnog dijela naše teme. Naša tema je, dakle, dijalog i religije. Nisam, ustvari, niti namjeravao držati predavanje. Htio sam samo pripremiti teren za razgovor. Drugi dio tiče se, znači, religija. Odmah se postavlja pitanje da li je uopće umjesno govoriti o religijama. Imali smo profesora koji se zvao Vilfred Kantul Smit koji bi uvijek crvenom olovkom potcrtao kada bi neko od nas napisao *religije*. Smatrao je da ne postoje religije - postoji samo *religija*. Ono što mi nazivamo različitim

religijama samo su različiti oblici jedne iste Zbilje. Ali, u svakom slučaju, mi radi dijaloga i boljeg razumijevanja moramo govoriti religije. Neko je kršćanin, neko jevrej, neko musliman, a neko je hinduist ili budist. Kako god, postoje određene različitosti, ali pravo pitanje je: šta je ta religija o kojoj želimo voditi dijalog. Ko je može definirati? Niko nije uspio definirati religiju konačno i potpuno. To je zato što je čovjek katkad ponad nečega, ali ponekad je nešto ponad čovjeka. Ako je naš um, ako je naša misao ponad nečega, tad to nešto možemo definirati, možemo mu odrediti granice. Definirati znači ograničiti, postaviti nečemu granice i okvire. No, ako je nešto ponad nas, ako je ponad našeg uma i misli, tada mu ne možemo postaviti okvire. Kršćanstvo se može definirati, može se definirati i islam ili judaizam, no za religiju, odnosno za ljudsko vjerovanje, ne možemo iznaći jednu potpunu i općenitu definiciju. To stoga što čovjek nije ponad religije. Mi umišljamo da je religija poput filozofije, koju možemo definirati. U zadnje vrijeme često se koristi termin ideologija, ali vjera nije ideologija. Vjera je naprosto vjera. Ideologija je jedan pravac čiji su okviri jasni. Ali religija je apsolutna, bez kraja i bez početka. Svako učenje ima određene okvire i pravila. Manifest jedne ideologije možete ispisati na deset ili dvadeset stranica, i šezdeset godina kasnije vidjet ćete kako od toga više nema ništa, kako je jednostavno propalo. Ali pogledajte religiju, naprimjer judaizam. Ibrahim je živio, kažu, dvije hiljade godina prije Krista, dakle prije četiri hiljade godina. Za sve to vrijeme, uprkos svim historijskim previranjima i promjenama, postojalo je nešto što se zove judaizam, postojao je hinduizam i budizam. Možda su i doživjeli određene promjene, ali oni postoje i danas. Ideologija je jedno, a religija je nešto posve drugo. Religija prožima sve čovjekove aktivnosti, umne i fizičke, duhovne i emotivne, sve ih obuhvata. Ona nije filozofija ili neki princip logike pa da se da definirati. Naravno, postoje neke definicije. Jedni bi rekli da je religija, ustvari, odnos čovjeka prema Bogu. Postoje, međutim, mnoge religije, poput hinduizma i budizma, gdje uopće ne postoji Bog na način kako Ga mi poimamo. Moglo bi se reći da hinduisti uopće ne vjeruju u Boga ili da budisti ne vjeruju u Boga. Kakvu god definiciju da ponudite, u nekom kutku svijeta naći ćete religiju koja se ne da podvesti pod tu definiciju. Veliki izučavatelj religije Rudolf Oto sprva se bavio hinduizmom. On ima jednu knjigu o svetom i u njoj je religiju definirao kao odnos čovjeka prema svetom, odnosno prema svetoj Zbilji. Prema njemu, za čovjeka postoji sakralno i profano i ljudski život se odvija kroz odnos prema sakralnom i profanom. Onda širi ovu definiciju pa kaže da je religija odnos

čovjeka prema sakralnom. Ali, šta bi bilo sakralno? Onda pokušava definirati sakralno. On kaže da ono što je sakralno mora imati tri specifičnosti: mora biti misterijsko, mora izazivati strahopoštovanje i mora biti privlačno. To bi, dakle, bila njegova definicija. Ova definicija doista pokriva dosta toga, no mnogo je kritika koje bi se mogle izvesti u vezi s njom. No, ona je po tome što religiju predstavlja kao čovjekov osjećaj štovanja sakralnog dosta bliska istini. Ovu definiciju kritikovao je Pol Tilih, veliki kršćanski filozof iz proteklog stoljeća, koji kaže da je religija konačna čovjekova težnja, pa bilo da se radi o Bogu ili o sakralnom. No, i na takvu definiciju su izneseni prigovori. Tejlor je bio profesor teologije na Harvardu. U jednom svom tekstu on kritikuje Tiliha, koji je u to vrijeme također radio na Harvardu, i između njih se vodi polemika. Tejlor pravi usporedbu pa spominje kako je čovjeku u tamnici konačna i jedina želja da izađe na slobodu. Međutim, izlazak iz zatvora na slobodu nema u sebi ništa sakralno. Mislioci su pokušavali iznaći definiciju religije, ponudili su neke koje su određeni krugovi i prihvatili, ali uvijek bi se javio neko ko bi osporio novu definiciju. A s druge strane, neosporno je da kod čovjeka postoji činjenica koja se zove religija i ona prožima sve aspekte ljudskog života. Religija u određenom smislu ima veze s znanostu. Danas postoji znanost koja se bavi izučavanjem religije, i ta znanost, baš kao i svaka druga, ima svoja pravila, teze i principe. Religija je bliska i sociologiji jer se tiče društva, ona je društveni fenomen, utječe na društvo. Dakle, religiju se ne može izučavati bez izučavanja društva, odnosno bez sociologije. Religija je nešto potpuno ljudsko, i, koliko znamo, samo čovjek ima religiju i ona postoji otkako i čovjek. Historijom religije se, opet, bavi antropologija, dakle izučavanje religije ima veze i sa antropologijom. Veliki francuski sociolog Dirkim piše svoje čuveno djelo o sociologiji religije na temelju antropoloških istraživanja među australijskim domorocima. Religija je povezana i sa psihologijom, jer ona je nešto što ima veze sa duhovnim i emotivnim životom čovjeka. Čovjek nema samo društveni, već ima i emotivni život, a on je važniji od svih drugih aspekata života. Naš društveni život je, ustvari, u prvom redu manifestacija našeg emotivnog i racionalnog života. Dakle, religija je u bliskoj vezi i sa psihologijom. Ne poznajete li psihologiju religije, ne možete valjano izučavati religiju. Ona je i u vezi sa filozofijom. Naprosto, povezana je s ljudskim umom. Ponegdje, kao u islamskom svijetu, vidite da je religija u tijesnoj vezi sa filozofijom. Religija je i u vezi sa historijom, jer ona se dešava u historiji, utječe na historiju i prima utjecaje historije. Vidite, dakle, da je religijski fenomen nešto što potpuno prožima ljudski život, njegovu duhovnu,

emotivnu, racionalnu, socijalnu i etičku dimenziju. Ona nije tema, ona je osnov i srž. Ali, što se više bavimo njome i više je izučavamo, njeni okviri su sve širi. Ona je u vezi sa književnošću i sa lingvistikom. Da nema lingvistike, mi danas ne bismo mogli ispravno razumjeti Vede niti Avestu, ne bismo razumjeli Toru i druge svete knjige. Trud i znanje lingvista mnogo pomažu da shvatimo svete tekstove. Kako god, nema nauke koja na određeni način nema veze sa religijom i čovjekovim religijskim osjećajem. I baš zato je tako teško definirati religiju. To je kao da krenete iz jedne tačke, i što dalje idete, pred vama se otvaraju sve novi putevi. Ona obuhvata sve aspekte ljudskog života. Dakle, religiju je izuzetno teško, ako ne i nemoguće, definirati. ♦

S perzijskog preveo: Muamer Kodrić